

Коляда Н. М. Громадсько-просвітницьке подвижництво на користь недільних шкіл України (друга половина XIX – початок XX століття) / Н. М. Коляда // Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія / авт. кол.: І. В. Албул, О. О. Гоменюк, О. Д. Балдинюк, та ін. – Умань : ФОП Жовтий, 2015. – 417 с., С. 333–355.

УДК 37 (09) (477)

ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКЕ ПОДВИЖНИЦТВО НА КОРИСТЬ НЕДІЛЬНИХ ШКІЛ УКРАЇНИ (друга половина XIX – початок XX століття)

В історії вітчизняної педагогіки значне місце посідає просвітницький рух на користь недільних шкіл – нетрадиційних закладів позашкільної освіти для дітей та дорослих, навчання в яких відбувалось у неділю (для осіб єврейської національності – в суботу) та святкові дні.

Просвітницька діяльність прогресивної громадськості по створенню системи позашкільних освітніх інституцій, зокрема, недільних шкіл, збіглася у часі з виникненням та подальшим розвитком такого типу навчальних закладів у світі, динамікою європейських та вітчизняних національно-культурних, соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, готовністю української та російської інтелігенції до поширення знань, потребу в яких відчував сам народ.

В історії педагогіки немає усталеної думки щодо першості створення недільних шкіл в Україні. На підставі архівних документів та спогадів сучасників ми дійшли висновку, що в Україні недільні школи виникли одночасно в різних регіонах. Зокрема, в Києві – 11 жовтня 1859 р. (на Подолі, на розі Костянтинівської та Хоревої вулиць, 9/16) у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища. Організаторами цієї недільної школи були студенти Київського університету Св. Володимира (Я.Бекман, Ф.Вороний, М.Драгоманов, С.Кулябка, В.Португалов, К.Шейковський та ін.).

Велику роль у процесі підготовки до відкриття та заснування перших недільних шкіл в Україні відіграли Т.Шевченко, попечитель Київського учбового округу М.Пирогов, професор російської історії П.Павлов, викладач Київського університету Св. Володимира П.Ромер, штатний наглядач Києво-Подільського повітового дворянського училища І.Слепушкін, засновниця приватного жіночого пансіону у Києві Нельговська, громадівці О.Стронін, О.Кониський, О.Лобода, І.Щелкан, А.Свидницький та інші представники прогресивної вітчизняної громадськості.

Недільні школи України 60-х рр. XIX ст. стали консолідуючою силою педагогів, учених та інших представників прогресивної вітчизняної громадськості навколо національної ідеї. Шляхом запровадження навчання рідною мовою, виховання в національному дусі, створення, видання, поширення та використання української навчально-методичної, науково-популярної і художньої літератури, поєднання загальноосвітнього та національного компонентів змісту освіти недільні школи перетворилися на своєрідний центр залучення учнів до надбань національної культури.

Незважаючи на те, що вже перше «Положення про початкові народні училища» від 14 липня 1864 р. так би мовити узаконювало діяльність недільних шкіл, немає ніяких відомостей про відкриття навчальних закладів такого типу в період з 1862 по 1866 рр. Виняток становили недільні школи при духовних семінаріях. У 1866 р. в Російській імперії було відкрито 33 недільні школи такого типу, а з 1866 по 1880 рр. – 45¹.

Починаючи з 70-х рр. XIX ст. у ролі засновників недільних шкіл виступили земства, різноманітні товариства, міські управління, дирекції народних училищ та приватні особи. Однак, незважаючи на перші кроки у справі відродження недільних шкіл, їх мізерна кількість не йшла ні в яке порівняння з мережою, створеною всього за 3 роки першого етапу розвитку недільного руху (1859-1862 рр.): за даними Міністерства народної освіти станом на 1 січня 1874 р. (майже за 10 років офіційного існування) було відкрито всього 26 недільних шкіл, більшість з яких невдовзі закрилися [303, 9]. Зокрема, відповідаючи на запит департаменту Міністерства народної освіти від 31 грудня 1871 р. про кількість недільних і вечірніх курсів для малолітніх робітників, канцелярія попечителя Київського учбового округу вказувала на існування в межах округу (станом на 11 січня 1872 р.) всього однієї недільної школи (дозвіл на відкриття надано в листопаді 1866 р.)².

Тільки з другої половини 1888 р. починається справжнє піднесення громадсько-педагогічного недільного руху. Величезна роль у цій справі належить Харківській приватній жіночій недільній школі, відновленій у 1870 р., яка своєю багаторічною наполегливою діяльністю з одного боку сприяла послабленню підозрілого ставлення до таких навчальних закладів уряду та окремих верств суспільства, а з іншого – привернула до них увагу осіб, здатних віддати всі свої сили народному просвітництву. Також важливе значення для популяризації недільного руху відіграла публікація статті Я.Абрамова «Приватна жіноча недільна школа в Харкові» в

¹ Абрамов Я. В. Наши воскресные школы: их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. – СПб. : Тип-я Меркушева, 1900. – С. 85.

² Переписка с Департаментом Министерства народного просвещения о существовании в Киевском учебном округе одной воскресной школы для ремесленников. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 225 (1872), спр. 9, арк. 1–2.

газеті «Северный Вестник» (серпень 1888 р.)³ (пізніше перевидавалася 4 рази окремими книгами) та інші праці автора.

Недільний рух кінця 80-х – початку 90-х рр. ХІХ ст. не був таким інтенсивним, як у 60-ті рр. ХІХ ст., проте носив досить серйозний характер. У цей час відбувається значний зріст асигнувань на користь недільних шкіл з боку земств, міських управлінь, товариств та приватних осіб, які одностайно виступали за безвідкладне розповсюдження якнайбільшої кількості таких потрібних навчальних закладів⁴.

До того ж підтвердженням актуальності недільного навчання як одного із найнагальніших і невідкладних питань сучасності була усвідомлена потреба населення, особливо дорослого, в освіті. Одночасно із розширенням мережі недільних шкіл з кожним роком зростала кількість відмов у прийомі до таких освітніх закладів у зв'язку з величезною кількістю бажаючих навчатися та обмеженим числом місць.

Нові політичні умови початку ХХ ст. (події 1905-1907 рр.), серйозні зрушення у розвитку культури, пов'язані, зокрема, з відміною обмежень щодо україномовної літератури у 1905 р., посилення національно-визвольного руху позначилися і на позашкільній освіті України. Одночасно зі змінами соціально-економічних та суспільно-політичних умов змінювався зміст та характер українського освітнього руху: якщо на початку 60-х рр. ХІХ ст. основна увага акцентувалася на потребі викладання рідною мовою, то вже на початку ХХ ст. вона перемістилася на розбудову вітчизняної освіти та необхідність заснування власне української школи, яка потребувала оновленого національного змісту освіти, методики викладання та створення своєї (не перекладеної з інших мов) навчальної літератури⁵.

Нові умови для розвитку національної тенденції позашкільної освіти відкрили часи УНР (1917 – 1920 рр.). Це був період відродження мови, літератури, культури і т.д. Після встановлення радянської влади процес національно-освітнього розвитку, зокрема організації та діяльності на місцях позаінституційних навчальних закладів, продовжувався. Зокрема, позашкільний відділ Полтавської губернії відкрив 5 грудня 1920 р. недільну школу для дорослих, програма якої передбачала вивчення української мови, українського письменства, історії української культури, економічної географії України, політичної економії, арифметики, лекції з кооперації, радянського будівництва, уроків музики і співів⁶. Просвітницькі традиції

³ Абрамов Я. Частная женская воскресная школа в Харькове / Я. Абрамов // Северный Вестник. – 1888. – № 8. – С. 78–93.

⁴ Вахтеров В. Существующие законоположения о воскресных школах / В. Вахтеров // Общее дело. – Вып. 1. – 2-е изд., испр. и дополн. – М. : Типо-литогр. Ю. Венер, 1905. – С. 50.

⁵ Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): Дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. – К., 2001. – С. 359.

⁶ Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні: Нариси / Л. П. Вовк. – К. : УДПУ, 1994. – С. 208.

недільних шкіл продовжили лікпункти, школи грамоти, вечірні школи робітничої молоді та інші народно-освітні навчальні заклади.

Підсумовуючи все сказане вище, можна виділити наступні етапи відродження недільних шкіл (70-ті рр. XIX – початок XX ст.): перехідний етап (1862 р. – перша половина 1888 р.); інтенсивний етап (друга половина 1888 р. – 1905 р.); національно-креативний етап (1905 р. – 1920 р.).

На шляху учасників громадсько-педагогічного недільного руху виникало чимало чисто формальних адміністративних перешкод. За свідченням сучасників, крім закону та всупереч йому, бюрократія винаходила все нові і нові обмеження, які зводили нанівець навіть незначні права діячів недільних шкіл⁷. Зокрема, вихід сумнозвісного циркуляру міністра народної освіти від 4 вересня 1891р., який, як вже зазначалося, став серйозною перешкодою в справі відкриття нових недільних шкіл та уповільнив розвиток або взагалі призвів до закриття вже існуючих. Наприклад, перша Київська недільна школа (відкрита після майже 35-річної перерви) – Солом'янська – проіснувала лише декілька років (після 1893 р. відомості про школу зникають)⁸.

Крім адміністративних, засновники таких навчальних закладів долали чимало штучних перешкод: обмежена кількість учнів, учителів, відсутність свідоцтва на звання народного учителя, незважаючи на вищу освіту, або “сприятливого відгуку» губернської адміністрації чи інспекції народних училищ, відсутність приміщення і т. п. [79, 61 – 62; 466; 468]. Іноді попередня організаційно-підготовча робота і процес отримання остаточного дозволу на відкриття недільної школи тривали цілий рік і більше. З одного боку, місцеве начальство, для більшості якого організація недільних навчальних закладів була справою новою, вважало за необхідне отримання дозволу вищих інстанцій, а з іншого – в багатьох місцях процес відкриття затягувався без будь-яких серйозних на те причин, в основному через недовірливе ставлення до учасників недільного руху. Наприклад, у 1901 р. Могилівському повітовому комітету попечительства народною тверезістю було відмовлено у проханні про надання приміщення міського училища під недільну школу⁹. У деяких випадках внаслідок так званих “непорозумінь» засновники взагалі не отримували довгожданого дозволу. Всі вищеперераховані факти є свідченням не лише ворожого ставлення бюрократії до народних просвітителів, але й того, настільки важко в ті часи було організувати «... добру справу, викликану безкорисною любов'ю до людей...»¹⁰.

⁷ Вахтеров В. Существующие законоположения о воскресных школах / В. Вахтеров // Общее дело. – Вып. 1. – 2-е изд., испр. и дополн. – М. : Типо-литогр. Ю. Венер, 1905. – С. 50.

⁸ Бондар Л. С. З історії створення недільних шкіл на Україні / Л. С. Бондар // Розвиток освіти на Україні (II пол. XIX – поч. XX ст.). – К. : Інститут педагогіки АПН України, 1995. – С. 22.

⁹ Переписка с инспектором народных училищ Подольской губернии об отказе Могилевскому уездному комитету попечительства о народной трезвости в ходатайстве об отводе помещения городского училища под воскресную школу. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227 (1901), спр. 1, арк. 19–20.

¹⁰ Абрамов Я. В. Наши воскресные школы: их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. – СПб. : Тип-я Меркушева, 1900. – 351 с.

Про неодноразові випадки насилля влади над діячами недільних шкіл свідчать публікації періодичних видань та документальні матеріали. У листопаді 1906 р. декілька жителів Одеси (Пікаторос, Коханський, Лескевич та ін.) були оштрафовані на 500 крб. за влаштування «без належної згоди» учбового начальства в чоловічій недільній школі (при соборному народному училищі № 28) лекцій з гігієни і філософії, тобто предметів, які «... не входять до курсу недільної школи, точно визначеного в п. 3 ст. 3470 ч. 1 т. XI Зведення Законів видання 1893 р.»¹¹. 27 січня 1905 р. директор народних училищ Херсонської губернії видав циркуляр (№ 400), яким зобов'язував викладачів приймати до недільних шкіл лише осіб, яких «допустить поліція», та вимагав «шпигувати і доносити» під загрозою закриття школи. Результатом «ретельної» перевірки «політичної благонадійності» 7-м особам було відмовлено у допуску до викладання у Києво-Печерській недільній школі¹².

Обурені політикою освітніх чиновників учасники недільного руху виступали на свій захист. Про це, зокрема, свідчать резолюції зборів учнів (6 лютого 1905 р.), а згодом і викладачів (10 лютого 1905 р.) одеських недільних та суботніх шкіл. Вимагаючи припинити свавілля і насилля учбової адміністрації як «волаючого порушення недоторканості особистості», вони виступили з пропозицією створити зібрання «вільно обраних представників з усього народу», які вимагатимуть негайного скликання «Установчого Зібрання з народних представників» (копії цих постанов «агентурним шляхом» потратили до рук поліції)¹³.

Значною перешкодою в розвитку недільного руху були безглузді плітки через «невігластво або з корисних цілей» та пов'язані з ними побоювання населення про те, зокрема, що якщо недільна школа і буде безплатною, то «потім здеруть удвоє», що «паничі будуть сміятися над хлопцями», «пани добру не навчать», «якщо їх почнуть вчити, то стануть і бити», а після «вивчення грамоти всіх учнів запишуть у рекрути» і т. п.¹⁴.

Особливо вороже ставлення «темного народу» та «прикрий погляд» світського товариства відчували на собі учениці та учительки жіночих недільних шкіл: їх засуджували, зневажали, над ними підсміювалися. «Між тим, – зазначав В.Вахтеров, – навряд чи треба доводити, що якщо школа і хороша книга потрібна для чоловіків, то в ще більшій мірі та й інша потрібні для жінок, тому що від жінки залежить розвиток і виховання майбутніх

¹¹ Об оштрафовании жителей г. Одессы Жткова, Пекаторса, Коханского, Лескевича и др. “за чтение лекций без согласия и разрешения учебного начальства в воскресных школах”. – ЦДІАК України, ф. 335, оп. 1 (1906), спр. 73, арк. 46–75.

¹² Общественно-педагогическое движение и Н. И. Пирогов. – ЦДІАК України, ф. 1720, оп. 1, спр. 3, арк. 59.

¹³ “Резолюция, принятая 6 февраля на собрании учащихся одесских воскресных и субботних школ и вечерних курсов для взрослых”. Прислана в г.Рязань из Одессы в 1905 г. – ЦДІАК України, ф. 385, оп. 1 (1905), спр. 1701, арк. 218.

¹⁴ Вольфсон Д. Сибирские воскресные школы. – Томск: Т-во Скоропечатни А. А. Левенсон, 1903. – 237 с.

покоління і в значній мірі моральність населення»¹⁵. До того ж різниця між відсотком грамотних чоловіків та жінок була просто вражаючою.

Однак настирливість, наполегливість та енергія засновників якщо не завжди, то досить часто долали усі перешкоди, а це сприяло успішній справі. За свідченням сучасників, «... за дуже важких зовнішніх умов багатостраждальна недільна школа все ж йшла вперед і вперед, високо тримаючи прапор із гаслом: «Учи, виховуй, розвивай»!». Недільні та суботні школи почали з'являтися не лише при учбових та просвітницьких закладах (зокрема, народних домах), але й установах інших відомств: управліннях залізних доріг, при лікарнях, військових частинах, наприклад, при казенному військовому складі у Сквирі Київської губернії), нічліжних та робітничих будинках і навіть при тюрмах¹⁶.

Піднесення громадсько-педагогічного недільного руху відбувалося, насамперед, внаслідок зміни суспільної думки. Якщо ще зовсім недавно багато хто дивився на недільні школи як на свого роду «баловство», то тепер їх почали сприймати як одне з вагомих знарядь у справі підвищення освітнього рівня народних мас. Суспільство високо оцінило високі результати безкорисної невтомної праці учасників недільного руху і намагалось усіма силами сприяти розширенню мережі таких просвітницьких закладів для народу.

Поступово із розширенням мережі недільних шкіл та збільшенням контингенту викладачів виникла потреба у засобах їх об'єднання, поширення набутого досвіду та цілеспрямованої пропаганди ідеї такого типу народно-просвітницьких закладів.

Першим починанням у напрямку до об'єднання приватної ініціативи серед учасників недільного руху була спроба організації в 1890 р. «Товариства попечительства недільними школами», ініціаторами створення якого виступили Х.Алчевська та Я.Абрамов. Основні положення майбутнього товариства Я.Абрамов виклав у спеціальній записці, зміст якої обговорювався на спільних зборах учителів 1-ої та 2-ої московських недільних шкіл та інших діячів народної освіти. Було вироблено проект статуту «Товариства ...» (8 основних пунктів), головна мета якого полягала у матеріальному сприянні, відкриттю та правильній постановці педагогічної діяльності недільних шкіл. Проте Міністерство народної освіти відхилило прохання про дозвіл на створення наміченого товариства, оскільки «не потребувало» допомоги приватної ініціативи в справі народного просвітництва¹⁷.

¹⁵ Вахтеров В. П. Внешкольное образование народа. Сельские библиотеки, книжные склады. Воскресные школы и повторительные классы / В. П. Вахтеров. – М. : Изд-е Т-ва И.Д. Сытина, 1896. – С. 258.

¹⁶ Вахтерова Э. Частные городские воскресные школы / Э. Вахтерова // Общее дело. – Вып. 1. – 2-е изд., испр. и дополн. – М. : Типо-Литограф. Ю. Венер, 1905. – С. 3.

¹⁷ Абрамов Я. В. Наши воскресные школы: их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. – СПб. : Тип-я Меркушева, 1900. – С. 3–4.

Подібні об'єднання діячів недільного руху на Заході існували ще з другої половини ХІХ ст. Зокрема, вже згадуване «Товариство підтримки та заохочення недільних шкіл в усіх Британських домініонах», засноване у 1785 р. Р. Рейкісом. Крім цього, в Англії було створено ще декілька таких об'єднань, найвідоміше з яких – «Товариство підтримки та покращення недільних шкіл» («Sunday School Union»), засноване в 1803 р.¹⁸.

Практичне втілення завдань нереалізованого товариства взяла на себе особлива Комісія з недільних, вечірніх та інших подібних шкіл, заснована 30 квітня 1891 р. при Московському Комітеті грамотності. Програма Комісії (14 основних пунктів) багато в чому перегукувалася з проектом статуту «Товариства попечительства недільними школами» з деякими доповненнями. Результатами діяльності членів Комісії було створення Московського музею навчальних посібників, видання збірника статей «Частный почин в деле народного образования» (1894 р.) та цілого ряду підручників для недільних шкіл (буквар, задачник і т.п.); 1892 р. вийшов циркуляр Московського комітету грамотності про влаштування недільних шкіл (а також народних бібліотек, публічних читань і книжкових складів), а в 1896 р. рада Московського Товариства грамотності (колишній Комітет) звернулася до приватних осіб, земств, різноманітних організацій і товариств Росії із закликом виступити засновниками сільських недільних шкіл, повторювальних класів і шкільних бібліотек та асигнувала кошти на реалізацію даного проекту. Завдяки просвітницькій акції Московського Товариства грамотності в багатьох селах Російської імперії, в тому числі українських, було відкрито недільні школи¹⁹.

На початку 90-х рр. ХІХ ст. освітяни зробили невдалу спробу організації спеціального з'їзду діячів недільного руху. Тому під час роботи в Москві 2-го З'їзду російських діячів з технічної та професійної освіти (27 грудня 1895 р. – 10 січня 1896 р.) ІХ секція «Загальних питань» привернула увагу такої значної кількості діячів недільних шкіл з різних регіонів Росії, що вона мимовільно перетворилася на своєрідний з'їзд учасників недільного руху. Саме актуальним проблемам недільного навчання було присвячено найбільше доповідей відомих педагогів сучасності – Я.Абрамова, Х.Алчевської, А.Гатліха, Е.Кислинської, О.Кайданової, А.Калмикової, Є.Щепкіної, М.Салтикової²⁰. 2-й з'їзд російських діячів з технічної та професійної освіти відіграв велику роль у розвитку вітчизняних недільних шкіл, по-перше, посиливши симпатії суспільства до даного типу народно-просвітницьких закладів, а по-друге, об'єднавши заклади для розповсюдження знань серед населення.

¹⁸ Вольфсон Д. Сибирские воскресные школы / Д. Вольфсон. – Томск : Т-во Скоропечатни А. А. Левенсон, 1903. – 237 с.

¹⁹ Абрамов Я. В. Наши воскресные школы: их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. – СПб. : Тип-я Меркушева, 1900. – С. 309–312.

²⁰ Там само. – С. 31.

Теоретичній та практичній діяльності недільних шкіл сприяв обмін педагогічним досвідом на сторінках газет, журналів, спеціальних збірників і т. п. Важливими засобами у справі популяризації недільних шкіл були спеціальні збірники), офіційні міністерські та неофіційні приватні видання), періодична преса та праці відомих діячів недільного руху – Я.Абрамова, В.Вахтерова, М.Корфа, С.Миропольського та ін.

Одним із засобів пропаганди недільних шкіл стали вітчизняні та міжнародні освітянські виставки. Початок їм поклала Паризька Всесвітня виставка 1889 р., на якій були представлені експонати Харківської приватної жіночої недільної школи. Про інтерес французької громадськості до недільної школи Х.Алчевської свідчать публікації у місцевій пресі та дворазове видання брошури Я.Абрамова, спеціально написаної для цієї виставки²¹. Жюрі педагогічної секції присудило покажчику «Что читать народу?» найвищу нагороду – «Diplome d'honneur» та удостоїло вчителів школи 2-х золотих та 2-х срібних медалей.

Критично-анотований покажчик книг для народного читання «Что читать народу?»

²¹ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – С.-Петербург : Тип-я Т-ва «Общественная Польза», 1904. – 1070 с.

На Міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти, що проходив під час роботи виставки, Х.Алчевську було обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти²².

Загальний інтерес суспільства до недільних шкіл зріс після проведення Антверпенської, Брюссельської, Чикагської та другої Паризької міжнародних виставок. Схвальні відгуки громадськості багатьох країн і високі нагороди, яких був удостоєний педагогічний колектив Харківської приватної жіночої недільної школи, зміцнили становище таких просвітницьких закладів та викликали до них ще більшу народну повагу. У Російській імперії протягом другої половини XIX – початку XX ст. було влаштовано 5 виставок недільних шкіл: в Москві (1895 р. і 1895–1896 рр.), Харкові (1896 – 1897 рр. і 1901 – 1902 рр.) та Нижньому Новгороді (1896 р.)²³.

Важливою подією в історії громадсько-просвітницького руху стала Всеросійська виставка у Нижньому Новгороді (1896 р.), при науково-навчальному відділі якої діяв особливий підвідділ – павільйон “Недільні школи”¹, який представляв експонати 115 міських, 140 станичних і сільських та 3 тюремних недільних шкіл Російської імперії). Загалом із 115 міських недільних шкіл 98, тобто 67%, отримали нагороди²⁴.

Усі перераховані вище прояви уваги та симпатії до діяльності недільних шкіл були доказом своєчасності та величезної значущості таких народно-просвітницьких закладів, які, за словами сучасників, були “одним із найкращих витворів нашого суспільства”²⁵. Протягом 1896 р. (після проведення 2-го з’їзду діячів з технічної та професійної освіти) на території Російської імперії було відкрито до 45 нових недільних шкіл, а в 1897 р. (через рік після Всеросійської виставки у Нижньому Новгороді) – близько 60.

Окремий напрямок недільного руху другої половини XIX – початку XX ст. репрезентували земства – місцеві органи самоврядування нової системи державного управління, запровадженої на території Російської імперії 1 січня 1864 р. внаслідок цілого ряду соціально-економічних та політичних змін у країні. На українській території земські органи самоврядування запроваджувалися у 9 губерніях: у 1865 р. – Херсонській (квітень), Полтавській і Чернігівській (вересень), Харківській (жовтень); у 1866 р. – Катеринославській (вересень), Таврійській (жовтень); у 1911 р. – Волинській, Київській, Подільській²⁶.

²² Калмыкова А. Международный конгресс по вопросам частной инициативы в деле народного образования, заседавший в Париже 5–6 августа (нового стиля) 1889 года // Русская школа. – 1890. – № 5. – С. 74–85.

²³ Виставка воскресных школ в здании Харьковской частной женской воскресной школы в декабре – январе 1896 – 1897 г. // Русская школа. – 1897. – №4. – С. 237–240.

²⁴ Вольфсон Д. Сибирские воскресные школы / Д. Вольфсон. – Томск : Т-во Скоропечатни А. А. Левенсон, 1903. – С. 59.

²⁵ Абрамов Я. В. Наши воскресные школы: их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. – СПб. : Тип-я Меркушева, 1900. – С. 314.

²⁶ Курченко В. В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864 – 1914 роки) / В. В. Курченко: Дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. – Харків, 1998. – С. 32.

Внаслідок енергійної праці діячів українських земств у сфері народного просвітництва поступово утвердилася земська школа – новий прогресивний навчальний заклад, що суттєво відрізнявся від церковнопарафіяльних та міністерських шкіл більш реальним змістом освіти, активними методами навчання та кращою матеріальною базою. Так у педагогічній пресі кінця 60-х років XIX ст. з'явився новий термін – «педагогіка земської школи», в основу якого лягли просвітницькі ідеї відомих педагогів сучасності та новітні досягнення вчителів – практиків. Саме із запровадженням земських досліджень стану позашкільної освіти у 1915 – 1916 рр. Л. Вовк пов'язує початок систематизації наукових пошуків із проблеми освіти дорослих²⁷.

Перші земські недільні школи почали відкриватися в сільській місцевості з другої половини 70-х років XIX ст., однак це були лише поодинокі випадки. Справжню зацікавленість недільним навчанням земці проявили наприкінці 80-х років XIX ст. Зокрема, в 1889 р. Харківське губернське земство заснувало 4 недільні школи в селах Волчанського повіту²⁸.

Значне пожвавлення діяльності українських земств по створенню мережі позашкільних навчальних закладів, у тому числі недільних, починається тільки з другої половини 90-х рр. XIX ст. 19 лютого 1895 р. в приміщенні земського будинку м. Хорол Полтавської губернії відкрито недільну школу змішаного типу (спільну для чоловіків та жінок). Олександрійська повітова земська управа Херсонської губернії заснувала недільні школи у с.Стецівка (22 грудня 1896р.), с.Кам'яно-Потоцьке (19 лютого 1897 р.) та с.Іванківці (1896 р.)²⁹. З ініціативи та при фінансовій підтримці Катеринославської губернської земської управи було засновано 4 суботні школи для осіб єврейської національності, а в 1911 р. розпочали діяльність недільні школи при Лисичанському, Авдіївському та Серебрянському училищах, які працювали за програмою початкових однокласних шкіл. Виключно з ініціативи земств відкривалися недільні повторювально-додаткові заняття з дорослими.

Крім безпосереднього заснування, земства також сприяли розвитку діяльності недільних навчальних закладів, відкритих іншими громадськими об'єднаннями. Зокрема, Харківська губернська земська управа надавала фінансову підтримку 4-м недільним школам Харківського товариства поширення у народі грамотності та недільним професійно-

²⁷ Вовк Л. П. Генезис приоритетных тенденций освіти дорослих в Україні (II пол. XX – 20-ті роки XX ст.) / Л. П. Вовк: Автореф. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – К., 1996. – С. 27.

²⁸ Абрамов Я. В. Наши воскресные школы: их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. – СПб. : Тип-я Меркушева, 1900. – С. 285.

²⁹ Абрамов Я. В. Наши воскресные школы: их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. – СПб. : Тип-я Меркушева, 1900. – С. 288.

технічним курсам місцевого відділення Російського технічного товариства³⁰.

З початком українських визвольних змагань збільшується кількість клопотань про відкриття недільних шкіл, суспільна популярність яких настільки зросла, що земства не встигали задовольнити стрімкозростаючого попиту. Так Харківське земське зібрання у березні 1918 р. обмежилось наданням матеріальної підтримки 13 недільним школам та 62 вечірнім заняттям, замість задоволення клопотання Охтирського повітового земства про допомогу на відкриття 121 вечірніх занять. У цьому ж році Сумська повітова земська управа постановила відкрити, крім існуючих, ще 22 недільні школи.

Порівняно з іншими типами позашкільних навчальних закладів кількість недільних шкіл, відкритих земствами, незначна. За підрахунками дослідниці О.Мармазової в межах Харківської, Чернігівської, Полтавської та Катеринославської губерній у 1896 р. їх нараховувалося всього 38, а в 1911р. – 45³¹. Це пояснюється тим, по-перше, що земські установи в основному виступали ініціаторами створення недільних шкіл, заснованих приватними особами та різними громадськими товариствами, або ж надавали їм фінансову та організаційно-методичну підтримку. По-друге, починаючи з 80-х – 90-х рр. ХІХ ст. на етапі свого найвищого розвитку недільні школи почали переходити в інші форми народно-просвітницьких закладів (недільні та вечірні класи і професійно-технічні курси, повторювально-додаткові заняття і т.д.), створенням яких переважно і займалися земства. Однак, незважаючи на недостатню кількість земських недільних шкіл, вони відіграли значну роль у справі народного просвітництва як зразкові навчальні заклади високого організаційно-методичного рівня діяльності.

Особливу популярність у суспільстві завоювали *приватні недільні школи*. Однак у 70-ті рр. ХІХ ст. перед засновниками таких народних навчальних закладів виникало чимало перешкод, пов'язаних насамперед зі згубними наслідками сумнозвісної заборони недільного руху в червні 1862 р. Незважаючи на те, що положеннями від 14 липня 1864 р. та 25 травня 1874 р. недільні школи було узаконено як тип початкових народних училищ, заснованих, зокрема, приватними особами, до половини 80-х рр. ХІХ ст. на території України такі освітні заклади майже не відкривалися.

Винятком була становила Харківська приватна жіноча недільна школа, відкрита 13 травня 1862 р. Її засновниця – відома просвітителька того часу Х.Алчевська, яка понад півстоліття була «... душою школи,

³⁰ Кизченко В. И. Культурный облик пролетариата Украины в период империализма / В. И. Кизченко. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 70.

³¹ Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / О. І. Мармазова: Дис...конт. пед. наук. – Донецьк, 1998. – С. 127.

наставницею, вчителькою і керівником великої групи педагогів, які самовіддано навчали грамоти простих людей»³².

**Будинок Харківської приватної жіночої недільної школи
Х.Д. Алчевської**

На довгому шляху (майже 8 років) до офіційного відкриття Харківської жіночої недільної школи (після повсюдної заборони громадсько-просвітницького недільного руху) поставало безліч всіляких перешкод. Навіть після того, як недільні школи знову були узаконені «Положенням про початкові училища» від 14 липня 1864 р. (з цілим рядом обмежень), Христина Данилівна не наважилася легалізувати свою домашню школу. У 1869 р. Х.Алчевська та її колеги увійшли до складу щойно створеного в Харкові Товариства поширення грамотності серед народу і стали учителями відкритої ним недільної школи, до якої привели і своїх учениць. Але організація роботи цієї недільної школи не задовольнила педагогічних запитів Х.Алчевської, і вона відмовилася працювати в ній. «Дізнавшись, що я залишила школу, – згадувала вчителька, – учениці всі до однієї вибули з неї і в першу ж неділю прийшли до мене»³³. Домашній школі Х. Алчевської, яка на той час нараховувала близько десяти вчителів і п'ятидесяти учениць, не вистачало місця для занять. Багато часу й енергії було витрачено на те, щоб домовитися про приміщення для школи. Однак тут постала нова перешкода: у Христини Данилівни не було диплома на право викладання, тому їй довелося складати екзамени.

³² Мухін М. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевської / М. Мухін. – К. : Вища школа, 1979. – С. 6.

³³ Миропольский С. Школа и общество. Частная женская воскресная школа / С. Миропольский. – СПб. : Тип-я Скороходова, 1892. – С.11.

Читання Х.Д. Алчевської в Харківській приватній жіночій недільній школі

22 березня 1870 р. відбулося офіційне відкриття Харківської приватної жіночої недільної школи в будинку 1-го міського парафіяльного училища (6 класних кімнат). Почесним попечителем школи стала А.Вернадська, яка взяла на себе ці обов'язки за проханням Х.Алчевської, щоб усунути офіційні формальності, пов'язані, зокрема, з отриманням дозволу на приміщення. Згодом попечителем школи стала сама Христина Данилівна. Розпорядником школи було призначено дружину голови канцелярії Харківського губернатора Є.Цветкову (згодом вона виступила ініціатором відкриття та розпорядницею жіночої недільної школи у Москві)³⁴.

Понад півстоліття (57 років) Харківська приватна жіноча недільна школа, в якій здобули освіту більше 17 тисяч жінок, була не лише зразковим навчальним закладом, а й своєрідною дослідницькою науково-педагогічною лабораторією, яка, розгорнувши широку діяльність, перетворилася в «маленьке міністерство» недільних шкіл. За справедливим визнанням сучасників, історія недільних шкіл тісно пов'язана з історією Харківської недільної школи та з іменем її засновниці Х.Алчевської –автора методики навчання грамоти дорослих, віце-президента Міжнародної ліги освіти, почесного члена багатьох освітніх товариств (зокрема Петербурзьке і Московське економічні товариства нагородили її золотими медалями) і т. п. У 1912 р. Розпорядча Комісія (спеціально створена на честь 50-річчя

³⁴ Багалей Д. И. История г. Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905 гг.) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Т. 2. – Харьков, 1912. – С. 744–745.

педагогічної діяльності Х.Алчевської) видала збірник «Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания», весь прибуток від продажу якого пішов у фонд імені Христини Данилівни, організований з метою допомоги недільним школам; директор жіночої гімназії А.Шилова заснувала дві стипендії імені Х.Алчевської для учнів недільних шкіл³⁵.

З другої половини 80-х рр. ХІХ ст. приватні недільні школи почали відкриватися в сільській місцевості з ініціативи учителів, членів дирекцій народних училищ, земських діячів, представників духовенства та ін. Відмінними особливостями таких навчальних закладів були: суспільна організація внутрішнього управління, безкорислива праця викладачів, багаточисельність учнівського складу та курс на розширення елементарної програми початкових училищ (всупереч «Положенню...» від 25 травня 1874 р.). Зокрема, у 1885 – 1886 н.р. при двокласному сільському училищі слободи Іванівка Волчанського повіту Харківської губернії було відкрито приватну недільну школу, в якій, крім обов'язкових навчальних предметів, викладались історія, географія та геометрія³⁶.

Починаючи з 70-х рр. ХІХ ст. в ролі засновників недільних шкіл виступили *міські управи*. Однак протягом 1862-1888 років справою організації таких нетрадиційних навчальних закладів зацікавились управлінці лише кількох міст Російської імперії – Петербурга, Москви, Томська, Іркутська. Про відкриття в цей час недільних шкіл управами українських міст ми не маємо ніяких відомостей.

У період піднесення громадсько-педагогічного недільного руху (1888 – 1899 рр.) міськими управлінцями було відкрито по одній жіночій недільній школі в Прилуках Полтавської губернії (1 вересня 1896 р.), Стародубі Чернігівської губернії (9 лютого 1897 р.) та дві чоловічі й одну жіночу в Одесі Херсонської губернії (18 жовтня 1898 р.), на які щорічно виділялося 3 тисячі карбованців³⁷.

Особливістю недільних шкіл, заснованих міськими управами (як і земських), була оплата праці вчителів, у ролі яких виступали викладачі училищ. Тому, незважаючи на малочисельність учнівського складу, витрати таких навчальних закладів набагато перевищували рівень недільних шкіл з безкорисливою працею учителів. Наприклад, Одеська міська управа з 19 жовтня 1898 р. по 1 січня 1899 р. виплатила викладачам трьох своїх недільних шкіл 537 крб. Ця обставина стала однією з причин поступового зменшення кількості таких навчальних закладів: вони або закривалися зовсім, або ставали приватними³⁸.

³⁵ Алчевская Х.Д. Полувековой юбилей. (1862 – 1912) – М.: Изд-е И.Д. Сытина, 1912. – С. 7–9.

³⁶ Абрамов Я. В. Наши воскресные школы: их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. – СПб. : Тип-я Меркушева, 1900. – С. 94.

³⁷ Там само. – С. 281–282.

³⁸ Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века / Н. В. Чехов. – М. : Книгоизд-во «Польза», 1912. – С. 438.

Крім цього, цілий ряд інших, зокрема приватних, недільних шкіл щорічно отримували від міських управ допомогу у вигляді грошових субсидій або приміщення. Серед них Одеська чоловіча (350 крб.), Могилів-Подільська жіноча (100 крб.), Кременецька спільна приватна (Волинська губернія), Харківська чоловіча (200 крб.) і жіноча (100 крб.) і т.д. У 1892 р. Полтавська міська управа надала приміщення для приватної жіночої, а згодом і чоловічої недільних шкіл у будинку місцевого прихідського училища³⁹.

Значний внесок у справу народного просвітництва зробили *товариства* – громадські об'єднання з чітко визначеним статутом та програмою діяльності, які існували за рахунок членських внесків, пожертвувань і коштів, зібраних шляхом проведення різноманітних акцій – літературно-музичних вечорів, театралізованих вистав, продажу літератури і т.п. За підрахунками дослідників, станом на 1910 р. в Україні діяло 4238 культурно-дозвільних і 213 національно-освітніх товариств⁴⁰. Л. Березівська виділяє 3 основні типи українських просвітницьких товариств другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: науково-просвітницькі, науково-педагогічні та професійні вчительські⁴¹.

Одним із провідних напрямків діяльності всіх вищеперерахованих типів просвітницьких об'єднань було відкриття та забезпечення діяльності народних навчальних закладів для дітей і дорослих, серед яких чільне місце займали недільні школи. Так, наприклад, програмою багатьох науково-просвітницьких товариств передбачалися підготовка і проведення в недільних школах спецкурсів та науково-популярних лекцій з різних галузей знань вченими та викладачами вищих навчальних закладів. Професійні вчительські товариства займалися організацією недільних занять з дорослими та виступали за надання простору для приватної ініціативи в сфері позашкільної освіти. Одне з науково-педагогічних громадських об'єднань – українське товариство «Дитяча хата» – неодноразово виступало в ролі засновника недільних шкіл⁴².

Зупинимося на характеристиці просвітницької діяльності товариств, які безпосередньо були засновниками українських недільних шкіл або брали активну участь у процесі їх створення, надавали організаційно-методичну та фінансову підтримку.

Цікавою для нас у цьому плані є діяльність найстарішого в Україні Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869–1915 рр.),

³⁹ Абрамов Я. В. Наши воскресные школы: их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. – СПб. : Тип-я Меркушева, 1900. – С. 259.

⁴⁰ Вовк Л. П. Сторінки історії української педагогічної традиції / Л. П. Вовк // Педагогіка і психологія. – 1994. – №4. – С. 138.

⁴¹ Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Л. Д. Березівська. – К. : Молодь, 1999. – С. 155.

⁴² Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Л. Д. Березівська. – К. : Молодь, 1999. – С. 32.

місцеві відділення якого діяли у Сумах, Слов'янську, Волчанську, Богодухові та інших повітових містах губернії⁴³.

Значне місце в процесі своєї діяльності члени товариства відводили справі підвищення освітнього рівня українського народу, зокрема, через організацію різних типів позашкільних навчальних закладів, у тому числі недільних. У перший же рік його існування (1869 р.) було засновано 2 недільні школи в Харкові (чоловічу та жіночу). Однак з цілого ряду причин, зокрема відмова у приміщенні та нестача викладачів, ці недільні школи проіснували недовго. 12 березня 1889 р. завдяки старанням членів товариства було відкрито ще одну Харківську чоловічу недільну школу, яка, за словами сучасників, належала до числа найбільш відомих народно-просвітницьких навчальних закладів. У 1893 р. при ремісничій школі товариства грамотності розпочала діяльність жіноча недільна школа.

Місцевими відділеннями Харківського товариства поширення в народі грамотності було засновано дві недільні школи в Слов'янську (1882 р.) та дві в Богодухові: чоловічу (1 листопада 1892 р.) та жіночу (1893 р.)⁴⁴.

Позитивний досвід діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності став прикладом для організації такого ж громадського об'єднання в Києві. Відділення Київського товариства грамотності (1882 – 1908 рр.) діяли в Умані, Звенигородці, Фастові, Бердичеві, Шполі, Смілі, Литині, Чигирині, Немирові, Старокостянтинові та Кам'янець-Подільському⁴⁵.

Відповідно до Статуту Київського товариства грамотності, затвердженого 11 лютого 1882 р., одним із провідних напрямів його діяльності було відкриття народних училищ та створення при них класів для занять з дорослими, в тому числі недільних. Спочатку члени товариства планували відкрити чоловічу недільну школу в приміщенні Олександрівського повітового ремісничого училища з обов'язковим вивченням основ малювання та креслення. Проте місцева влада перешкодила втіленню в життя цього проекту.

У 1897 р. товариство відкрило 3 недільні школи в приміщеннях місцевого Товариства денних притулків для дітей робітничого класу: 9 лютого – Новостроєнську чоловічу (на Маріїнсько – Благовіщенській вулиці), 12 жовтня – Печерську спільну для чоловіків і жінок (в районі Звіринці) та 19 жовтня – Павлівську чоловічу (в Павлівському провулку) на 2 відділи: для дорослих і дітей. 19 березня 1900 р. члени товариства

⁴³ Вовк Л. П. Сторінки історії української педагогічної традиції / Л. П. Вовк // Педагогіка і психологія. – 1994. – №4. – С. 33.

⁴⁴ Абрамов Я. В. Наши воскресные школы: их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. – СПб. : Тип-я Меркушева, 1900. – С. 258.

⁴⁵ Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX ст.) / Л. Д. Березівська. – К. : Молодь, 1999. – С. 39.

відкрили чоловічу недільну школу (на 2 відділи: для дорослих і дітей) на Шулявці в будинку Політехнічного інституту. Крім цього, Київське товариство грамотності заснувало недільні школи при міській в'язниці (чоловіче та жіноче відділення) та в Народному Домі. Члени об'єднання працювали також над розробкою проекту створення суботньої чоловічої школи на Подолі, який через ряд причин так і не був реалізований⁴⁶.

Місцевими відділеннями Київського товариства грамотності було засновано недільні школи у Смілі (16 січня 1900 р.), Каневі, Умані та інших населених пунктах Київської, Подільської та Волинської губерній⁴⁷.

За весь період діяльності Київське товариство грамотності відкрило 20 недільних шкіл. Ці освітні заклади відзначалися високим рівнем організаційно-методичної побудови навчально-виховного процесу, найважливіші проблеми якого розглядалися на засіданнях шкільної комісії товариства. Для забезпечення досить високих освітніх потреб учнів учителі недільних шкіл намагалися вийти за рамки урядових вимог щодо навчальної програми.

Запровадження нової громадсько-просвітницької ідеології стало приводом для того, що недільні школи Київського товариства грамотності, які носили «надзвичайно шкідливий характер», було закрито в 1904 р. Цьому передували цілий ряд заходів, спрямованих на доведення політичної та моральної неблагонадійності цих шкіл. Серед них – процес заборони цензурою «Звіту про діяльність недільних шкіл Київського Товариства Грамотності в 1900 – 1903 році». У результаті «ретельного аналізу» діяльність недільних шкіл Київського товариства грамотності була визнана «вельми шкідливою» через цілий ряд «недоліків» у їхній роботі: роздуми і спостереження «тенденційного забарвлення» вчителів і учнів, викладання «заборонених» предметів (історія, історія російської літератури, культури і т.д.), читання «протипоказаної» літератури і т. п.

Незважаючи на звернення в 1905 р. членів об'єднання до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора з проханням відновити діяльність заснованих ними навчальних закладів, справа залишилася невирішеною. 23 січня 1908 р. припинило існування і саме Київське товариство грамотності як таке, що загрожувало громадському спокою населення⁴⁸.

Значну роль у громадсько-просвітницькому недільному русі відіграли Петербурзьке та Московське товариства грамотності (колишні

⁴⁶ Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX ст.) / Л. Д. Березівська. – К. : Молодь, 1999. – С. 123; Отчёт о деятельности Киевского Общества Грамотности за 1900 год. – К.: Тип-я – М. Ивановой, 1901. – С. 9.

⁴⁷ Переписка Киевского отдельного цензора с Главным управлением по делам печати о запрещении цензурой «Отчёта о деятельности воскресных школ Киевского общества грамотности». – ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1 (1904), спр. 1, арк. 83 – 88, 121–125.

⁴⁸ Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX ст.) / Л. Д. Березівська. – К. : Молодь, 1999. – С. 39–40.

комітети грамотності), головною метою діяльності яких було сприяння поширенню народної освіти в межах Російської імперії.

Суттєвий внесок у справу позашкільної освіти зробило Російське технічне товариство РТТ, засноване 1866 р. в Петербурзі. Поступово його місцеві відділення відкрилися в багатьох містах країни, в тому числі й України (до 1911 р. – 11 українських відділень): Миколаєві (1869 р.), Києві (1870 р.), Одесі (1871 р.), Харкові (1880 р.), Катеринославі (1894 р.), Севастополі, Житомирі, Кременчуці, Полтаві (1895 – 1911 рр.) та ін.⁴⁹.

Незважаючи на те, що головним завданням цього об'єднання було сприяння розвитку промисловості й техніки, одним із основних напрямків його практичної діяльності стало створення чіткої системи навчальних закладів для дорослих, зокрема, недільних або вечірніх класів (загальних та спеціальних), яка передбачала б відповідність різних типів шкіл з поєднанням загальноосвітніх та професійних знань¹. Зокрема, у Харкові діяли курси для робітників та ремісників міста, які за своєю розширеною програмою поступово перетворилися на своєрідний середній навчальний заклад для дорослого населення з 4-річним курсом вивчення загальноосвітніх та спеціальних предметів.

Популяризуючи школи дорослих (у тому числі недільні) на різноманітних суспільних акціях, члени РТТ підкреслювали необхідність створення таких позашкільних навчальних закладів для ефективного економічного розвитку країни. Незважаючи на незначну кількість шкіл РТТ (станом на 1899 р. у Росії їх діяло тільки 22), вони складали серйозну конкуренцію нижчим ремісничим навчальним закладам та відіграли помітну роль у розвитку освіти дорослих⁵⁰.

У народно-просвітницькому недільному русі брали участь цілий ряд інших громадських об'єднань. Місцевими відділеннями українських благодійних товариств було відкрито жіночу недільну школу в Севастополі Таврійської губернії (13 січня 1891 р.) та недільні класи для дорослих у Новозибкові Чернігівської губернії (18 жовтня 1898 р.), які працювали за зразком одноіменних шкіл. З ініціативи членів місцевої комісії народних читань 2 березня 1897 р. розпочала діяльність жіноча недільна школа у Могилів-Подільському⁵¹.

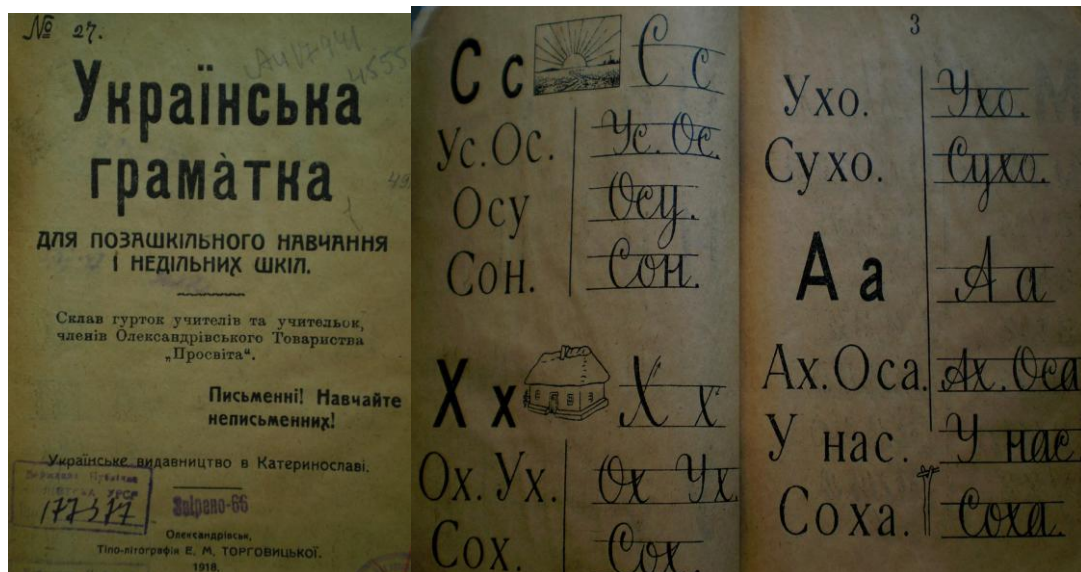
Крім безпосереднього заснування недільних шкіл, деякі українські товариства брали активну участь у процесі їх створення, видавництва навчально-методичної літератури, надавали приміщення та матеріальну допомогу. Зокрема, українські культурно-освітні товариства «Просвіта» (діяли

⁴⁹ Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні: (Етапи і особливості) / Л. П. Вовк. – К. : ТОВ „Міжнар. фін. агенція”, 1997. – С. 33.

⁵⁰ Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / О. І. Мармазова: Дис...канд. пед. наук. – Донецьк, 1998. – С. 118.

⁵¹ Абрамов Я. В. Наши воскресные школы: их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. – СПб. : Тип-я Меркушева, 1900. – С. 254.

в Україні на основі тимчасових правил про спілки товариств від 4 березня 1906 р.), крім влаштування різних позашкільних освітніх заходів (читань для дорослих, лекцій та ін.), розвинули широку діяльність щодо видавництва підручників і посібників рідною мовою, серед них – «Українська граматика для позашкільного навчання і недільних шкіл» (1918 р.), укладена гуртком учителів-членів Олександрівського Товариства «Просвіта» та ін.

«Українська граматка для позашкільного навчання і недільних шкіл» (1918)

С. Русова «Український буквар» (1919)

Таким чином, за статусом засновників можна виділити наступні типи недільних шкіл: громадсько-приватні – засновані представниками громадсько-приватної ініціативи – різноманітними товариствами, об'єднаннями, земствами та приватними особами; державні – засновані Міністерством народної освіти, Св. Синодом, військовим міністерством та іншими відомствами, урядовими організаціями, міськими управами, державними службовцями і т. п.; напівдержавні – засновані громадсько-приватною ініціативою за підтримки уряду, освітнього та інших відомств.

Щодо мережі українських недільних шкіл, створеної протягом 1864 – 1920 рр., то ні історична, ні педагогічна науки не мають точних та систематичних даних. Цьому існує кілька пояснень. Жодна з офіційних організацій чи приватних товариств Російської імперії ґрунтовно не займалися збором інформації про стан народної освіти, особливо сфери позашкільного навчання, в тому числі недільного. Тільки окремі збірники Міністерства народної освіти містили деякі відомості, які, однак, були далекими від реальності. Так відповідно до одного із них наприкінці XIX ст. в Україні нараховувалося всього 49 недільних шкіл⁵². До того ж дуже часто інформація про відкриття нових недільних шкіл надходила нерегулярно і з великим запізненням, тому й не входила до щорічного статистичного збірника навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти та інших відомств Російської імперії. Статистичні відомості про недільні школи України за окремі роки (складені за даними різних офіційних видань Міністерства народної освіти) подано у таблиці.

⁵² Фармаковский В. Начальная школа Министерства Народного Просвещения / В. Фармаковский. – С.–Петербург : Тип-я И.Н. Скороходова, 1900. – С. 113–114.

**Мережа недільних (та суботніх) шкіл в Україні
(1859 – 1862 рр.)**

Учбовий округ	Губернія	№ п/п	Населений пункт	Кількість недільних шкіл			
				Чоловічі	Жіночі	Спільні	Всього
1	2	3	4	5	6	7	8
Київський	Київська	1	м. Київ	7	3	-	10
		2	м. Біла Церква	1	-	-	1
		3	м. Сквир	1	-	-	1
		4	м. Умань	1	-	-	1
		5	м. Тараща	1	1	-	2
		6	м. Городище	1	-	-	1
		7	м. Звенигородка	1	-	-	1
		8	м. Канів	1	-	-	1
		9	м. Черкаси	1	-	-	1
		10	м. Бердичів	2	-	-	2
		11	м. Чигирин	1	-	-	1
		12	м. Білозір'я (Черкаський повіт)	1	-	-	1
				19	4	-	23
	Подільська	13	м. Нова Ушиця	1	-	-	1
		14	м. Могилів-	5	-	-	5
		15	Подільський				
		16	м. Кам'янець-	3*	-	-	3
		17	Подільський				
			м. Немирів	1	-	-	1
	Волинська		м. Крутих	1	-	-	1
				11	-	-	11
		18	м. Житомир	4*	-	-	4
		19	с. Молодькове (Новоград- Волинський повіт)	1	-	-	1
				5	-	-	5

	2	3	4	5	6	7	8
	Полтавська	20	м. Пирятин	1	-	-	1
		21	м. Полтава	4*	4*	-	8
		22	м. Кременчук	1	1	-	2
		23	м. Золотоноша	-	-	1	1
		24	м. Переяслав	1	-	-	1
		25	м. Костянтиноград	1	-	-	1
		26	м. Лубни	1	-	-	1
		27	м. Хорол	1	-	-	1
		28	м. Миргород	1	-	-	1
		29	м. Кобеляки	1	-	-	1
		30	м. Лохвиця	1	-	-	1
		31	м. Ромни	2	-	-	2
		32	м. Прилуки	1	-	-	1
		33	м. Бориспіль	1	-	-	1
		34	м. Зіньків	1	-	-	1
		35	м. Опішня	1	-	-	1
		36	м. Великі Будищі	1	-	-	1
		37	с. Горбанівці	1	-	-	1
		38	с. Жуки	1	-	-	1
		39	с. Іванківці	1	-	-	1
		40	с. Павленки	-	1	-	1
				23	6	1	30
	Чернігівська	41	м. Глухів	1	-	-	1
		42	м. Ніжин	1	1	-	2
		43	м. Чернігів	1	-	-	1
		44	м. Новгород-Сіверськ	1	1	-	2
				4	2	-	6
				62	12	1	75
Харківський	Харківська	45	м. Харків	3	1	-	4
		46	м. Лебедин	1	-	-	1
		47	м. Суми	2	-	-	2
		48	м. Старобельськ	1	-	-	1
		49	м. Охтирка	1	-	-	1
		50	м. Волчанка	1	-	-	1
		51	при 2-й з'єднаній артилерійській дивізії	1	-	-	1
				10	1	-	11
				10	1	-	11
1	2	3	4	5	6	7	8

Одеський	Херсонська	52	м. Херсон	1	1	-	2
		53	м. Єлисаветград	2	-	-	2
		54	м. Миколаїв	2	-	-	2
		55	м. Новогергіївськ	-	1	-	1
		56	м. Олександрія	1	-	-	1
		57	м. Одеса	*3*	2	1	6
				9	4	1	14
	Катеринославська	58	м. Катеринослав	1	1	-	2
		59	м. Таганрог	1	-	-	1
		60	м. Новомосковськ	1	-	-	1
		61	м. Павлоград	1	-	-	1
		62	м. Бахмут	1	-	-	1
		63	м. Слов'янськ	1	-	-	1
				6	1	-	7
	Таврійська	64	м. Симферополь	*1	*1	-	2
		65	м. Севастополь	1	1	-	2
		66	м. Керч	1	1	-	2
		67	м. Феодосія	1	-	-	1
		68	м. Орехово	1	-	-	1
				5	3	-	8
				20	8	1	29
Всього в Україні				92	21	2	115

Незважаючи на те, що така мізерна кількість українських недільних шкіл не могла задовольнити освітніх потреб населення навіть наближено, незважаючи на те, що недільні школи у зв'язку з вимогами життя поступово почали втрачати свою винятковість у сфері позашкільної освіти, поступаючись іншим формам навчальних закладів для дорослих, які давали можливість за короткий час відновити та поповнити знання, незважаючи на всі перешкоди, що виникали на складному шляху учасників недільного руху, вони відіграли помітну роль у вирішенні національно-освітнього питання.